

‘Enkel en alleen in dit geval’

Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland

HELEN GREVERS

‘Only and Exclusively in this Case’. Pleas for the Release of Former Collaborators after the Second World War in the Netherlands

After the Second World War ended in the Netherlands, more than 100.000 people suspected of collaborating were arrested. It was long argued that during and after the war the (former) national socialist families who were ‘in the wrong’ stood isolated against the ‘good’ Dutchmen. This article examines the mentality of the population by making use of the letters of support which were written by family, friends or neighbours to the police and judicial bodies in defense of those who were accused of collaboration. No political arguments were given in the letters, the social-psychological elements of collaboration were put first. The guilt was reduced by for example pointing at the restoration of the family, a poor education, bad social and economic circumstances and poor intellectual development. In this way, the suspects were individualized and disconnected from the group that was seen as being ‘in the wrong’.

‘Goed’ en ‘fout’ hebben lang het denken over de Tweede Wereldoorlog in Nederland bepaald, deze dichotomie is onderdeel van het nationaal geheugen geworden.¹ De tendens om deze periode zwart-wit te schetsen, ontstond al in de eerste naoorlogse jaren toen in verschillende publicaties de aandacht uitging naar slachtoffers van de onderdrukking en helden van het verzet.² In de jaren zestig werd de dichotomie versterkt door het werk van L. de Jong, eerst via de televisieserie *De Bezetting* (1960-1965) en vervolgens in zijn monumentale *Het Koninkrijk*³, waarin de houding van de Nederlandse bevolking tijdens de bezetting werd beschreven vanuit de morele vraag naar collaboratie en verzet. Vanaf de jaren tachtig betoogde een nieuwe generatie historici dat collaboratie vele vormen kon aannemen en dat het met de heldendaden van het Nederlandse volk wel meeviel. Belangrijk was het pleidooi van J. Blom in 1983 om de Tweede Wereldoorlog op een systematische en internationaal vergelijkende manier te beschrijven en een analyse te maken van de stemming, mentaliteit en

¹ Met dank aan Bram Enning, Ido de Haan, Peter Romijn en Ismee Tames voor hun commentaar op eerdere versies.

² J.J. Bolhuis, C.D.J. Brandt e.a. (eds.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem 1949). Van medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie verschenen: P.J. Bouman, *De april-mei stakingen van 1943* (Den Haag 1950) en B.A. Sijes, *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (Den Haag 1951).

³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 delen; Den Haag 1969-1991).

beleving van de bevolking uit die tijd.⁴ Op verschillende deelterreinen verschenen vervolgens publicaties die het bestaande beeld impliciet of expliciet in twijfel trokken. In 2001 verscheen *Grijs verleden* waarin C. van der Heijden concludeerde dat er een verkeerd beeld was ontstaan van de bezetting door in absolute termen van goed en fout te spreken: beter was het aandacht te hebben voor de verschillende grijs tinten.⁵

Hoe komt het dat goed en fout het denken over de oorlog zo lang hebben bepaald? Van der Heijden gaat uit van het idee dat er in Nederland na 1945 geen ruimte is geweest voor nuancering. Eerst was de samenleving vooral uit op wraak op iedereen die met de bezetter had samengewerkt. Vervolgens wilde men de oorlog snel vergeten en tot slot ontstond er vanaf de jaren zestig een volledige associatie van collaboratie met de Holocaust.⁶ Maar klopt deze algemene veronderstelling? De these dat er in de naoorlogse samenleving geen ruimte bestond voor nuancering lijkt te kort door de bocht wanneer wordt gekeken naar studies over de bijzondere rechtspleging en de zuivering. A.D. Belinfante en P. Romijn⁷ wijzen erop dat in de politieke sfeer de ideeën rond vervolging, bestraffing en herintegratie van collaborateurs niet zo zwart-wit te duiden zijn. Het idee dat voor iedereen die fout was geweest in Nederland geen plaats meer was, maakte al gauw plaats voor de opvatting dat deze groep weer snel in de Nederlandse samenleving moest integreren. Er was in de eerste naoorlogse jaren wel degelijk ruimte voor een genuanceerde kijk, juist vanwege de onmogelijkheid om met iedere vorm van collaboratie consequent en hard af te rekenen. Romijn maakt daarbij duidelijk dat de blik van de eerste naoorlogse regeringen op de toekomst was gericht. Voor snel politiek, juridisch en economisch herstel was het van belang dat de afrekening met collaborateurs niet teveel tijd in beslag zou nemen.

De laatste jaren is er in historisch en sociaal wetenschappelijke publicaties over *regime change* meer aandacht ontstaan voor dit soort reconstructieprocessen. Internationaal vergelijkend onderzoek naar de verschillende mechanismen van naoorlogs herstel richt zich op de gevolgen van onderdrukking, collaboratie en verzet voor de naoorlogse politiek en maatschappij.⁸ Op

⁴ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam en Den Haag 1989) 102-120. Ook G. Hirschfeld wees in 1984 op het feit dat er geen zwart-wit verdeling te maken is tussen collaboratie en verzet: G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Stuttgart 1984).

⁵ C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen en Amsterdam 2002).

⁶ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 356.

⁷ A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978); P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzage de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten 1989). Eerder verscheen ook K. Groen, *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentatie over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van de pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de Tweede Wereldoorlog* (Baarn 1974).

nationaal en lokaal niveau is er nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de sociale gevolgen van collaboratie, ook niet in Nederland.⁹ Dergelijk onderzoek kan nieuwe kennis opleveren over de betekenis van naoorlogs herstel voor het dagelijks leven en het individuele bestaan.

De brieven die familie, vrienden of buurtgenoten schreven aan politie en justitie ter verdediging van personen die van collaboratie werden beschuldigd vormen een interessante bron voor de analyse van de stemming van de bevolking ten aanzien van collaboratie in de eerste naoorlogse jaren. In de ruim 875.000 persoonsdossiers die na de oorlog zijn opgesteld door de politie, de procureur-fiscaal en de rechter zijn veel brieven *à décharge* te vinden.¹⁰ Wat leren deze brieven *à décharge* ons over de sociale verhoudingen tijdens de bezetting en in de eerste naoorlogse jaren? In hoeverre was er na de oorlog sprake van een wens tot collectieve isolering en uitsluiting van collaborateurs, in overheidskring zowel als onder de bevolking? Wie schreven de brieven waarin gepleit werd voor vrijlating van een voormalig collaborateur en op grond van welke argumenten?

De brieven

De brieven zijn bewaard in het Nationaal Archief waar ze te vinden zijn in het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR). In dit archief bevinden zich de persoonsdossiers van diegenen die van collaboratie werden verdacht en naar wie een onderzoek was ingesteld. Op drie verschillende niveaus werden de dossiers geproduceerd: op het niveau van de opsporingsbureaus, de procureur-fiscaal (PF) en de bijzondere gerechtshoven (BG). Volgens de berekening van S. Faber en G. Donker zijn er door de opsporingsbureaus ongeveer 540.000 dossiers opgesteld. Ook hebben zij berekend dat er daarnaast nog eens 280.000 dossiers zijn aangemaakt door de PF. De PF gaf leiding aan de verschillende politieke opsporingsdiensten, stuurde zaken door naar de bijzondere gerechtshoven en trad op als openbaar aanklager. Het aantal dossiers dat door de bijzondere gerechtshoven is vervaardigd, bedraagt ongeveer 64.000.¹¹

Voor dit onderzoek is een steekproef genomen uit de dossiers van de PF en de BG. De 280.000 dossiers die door de PF zijn samengesteld betreffen zogenaamde lichte gevallen van collaboratie. Het gaat om mensen die in hoofdzaak, of ondermeer werden beschuldigd van lidmaatschap van de NSB en meestal binnen twee jaar voorwaardelijk of onvoorwaardelijk buiten vervolging werden gesteld. In dit onderzoek werden 215 van deze dossiers nader onderzocht. De methode die hierbij werd gehanteerd is de bestudering van een

⁸ Bijvoorbeeld: I. Déak, J.T. Gross en T. Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* (Princeton 2000) en J. Elster, *Closing the Books. Transnational Justice in Historical Perspective* (Cambridge 2004).

⁹ Het NIOD is gestart met het NWO-onderzoeksproject 'Erfenissen van Collaboratie'.

¹⁰ S. Faber en G. Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (Haarlem 2000) 36-40.

¹¹ *Ibidem*, 36-40.

dossier om de 1300 nummers, zodat het onderzoek bij dossier nummer één begon en bij dossier nummer 280.000 eindigde. Omdat het archief chronologisch is geordend, omvatte het onderzoek dus de gehele tijdsperiode van de bijzondere rechtspleging. Vervolgens zijn ook dossiers van de zwaardere gevallen van collaboratie bekeken. Van de in totaal 64.000 dossiers die de BG aanmaakten zijn voor dit onderzoek 287 dossiers bekeken. Het gaat hierbij om mensen die werden beschuldigd van dienstverlening aan de vijand, verraad, mishandeling of moord en vaak een straf van ten minste vijf jaar kregen opgelegd.¹²

In totaal leverde deze methode een verzameling op van ruim 800 brieven. Hierna volgt het resultaat van de analyse van deze brieven. Ter inleiding wordt kort ingegaan op de (veranderende) houding van overheid en bevolking ten aanzien van collaboratie, tijdens de bezetting en in de eerste naoorlogse jaren. De nadruk in dit artikel ligt vooral op de inhoud van de brieven. Hierbij is gekeken naar de verschillende soorten argumenten die brieven-schrijvers aandroegen om voormalig collaborateurs vrij te pleiten. Tot slot worden de eventuele effecten van de brieven behandeld.

De houding ten aanzien van collaboratie

In 1941 sprak koningin Wilhelmina vanuit Londen over ‘het handvol landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn’.¹³ De regering in ballingschap paste in 1943 het strafrecht en het strafapparaat aan om na bevrijding iedereen die fout was geweest te kunnen straffen. Na de bevrijding werden vervolgens veel mensen gearresteerd die verdacht werden van collaboratie tijdens de bezetting. In korte tijd waren er 94.066 geïnterneerden in de ruim honderd provisorisch opgerichte kampen. De kampen waren hier echter niet op berekend en raakten overbevolkt. Al in 1943 had het Bureau Inlichtingen de regering in Londen via een rapport gewaarschuwd voor dergelijke problemen wanneer alle ‘landverraders’ gearresteerd werden. Daarom werd door het Bureau gepleit voor een mildere kijk op de vervolging en bestraffing van collaborateurs. De minister van Binnenlandse Zaken J. Burger, die destijds de bevindingen van het rapport had onderstreept, was een groot voorstander van nuancering. Volgens hem moest er een onderscheid worden gemaakt tussen mensen die fouten hadden *gemaakt* en mensen die fout *waren* geweest tijdens de bezetting.¹⁴

¹² Deze 287 BG-dossiers werden, anders dan de steekproef uit de dossiers van de PF, geselecteerd als onderdeel van een lopend onderzoek (Stichting Onderzoek Bijzondere Rechtspleging) van Michiel Severein naar de dossiers van het bijzonder gerechtshof van Leeuwarden, waar wordt bijgehouden in welk dossier een brief *à décharge* aanwezig is. Ik ben hem dankbaar dat hij zijn onderzoeksgegevens voor mij beschikbaar stelde. Uit deze gegevens bleek dat in bijna vijfentwintig procent van het totaal aantal dossiers van het BG van Leeuwarden één of meerdere brieven *à décharge* te vinden zijn. En ruim dertig procent van de steekproef PF-dossiers bevatte één of meerdere brieven *à décharge*.

¹³ Geciteerd in Belinfante, *In plaats van Bijtjesdag*, 1.

¹⁴ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 56-60.

Het beleid dat Burger voorstond werd echter niet gedeeld door de regering en hij moest gedwongen vertrekken in januari 1945. Zijn vertrek leidde tot een kabinetscrisis maar ook het nieuwe kabinet Schermerhorn hield vast aan een zwart-wit beeld van collaboratie: het officiële doel was om iedereen die had gecollaboreerd zwaar te straffen. Minister van Justitie H. Kolfshoten moest echter met een oplossing komen voor de overvolle interneringskampen en maakte in augustus 1945 bekend zich genoodzaakt te voelen 40.000 lichte gevallen op korte termijn voorwaardelijk in vrijheid te stellen. Onder de volgende naoorlogse regeringen ontstond naast de zorg om de materiële problemen langzamerhand ook het besef dat een langdurige opsluiting van deze grote groep nadelige gevolgen zou hebben voor het herstel van de naoorlogse samenleving.¹⁵

Gearresteerde NSB'ers en andere collaborateurs in een loods op de Levantkade in Amsterdam. De loodsen dienden tussen mei 1945 en juli 1946 als interneringskamp. Fotograaf Charles Breijer. Bron: Nederlands Fotomuseum, inv. nr. 35.

Een belangrijke ontwikkeling in het regeringsbeleid was de Interneringsregeling van 1946. Deze kwam tot stand rond de overbrenging van de taken

¹⁵ *Ibidem*, 235-236.

van het Militair Gezag, dat het bestuur in overgangstijd in handen had, naar het Directoraat Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR). De regeling bepaalde dat een geïnterneerde elk jaar in aanmerking kon komen voor vrijlating. Er werd hierbij niet langer beoordeeld op grond van de ernst van de misdaad die tijdens de bezetting was gepleegd; nu stond de sociale en geestelijke gesteldheid van de geïnterneerde voorop. Tegelijkertijd richtte het DGBR een afdeling geestelijke en sociale verzorging op en werd een algemene inspectie aangesteld om de omstandigheden in de kampen te onderzoeken.¹⁶ Dit was ondermeer nodig, omdat in verschillende kampen mishandeling van gevangenen had plaatsgevonden.¹⁷ Met deze besluiten kwam al snel de lichamelijke en sociaal-psychologische gesteldheid van de geïnterneerden voorop te staan in het officiële interneringsbeleid.¹⁸

Deze omslag in het regeringsbeleid werd bevorderd door de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) en de Nederlandse kerken. De STPD, opgericht in september 1945, richtte zich op de snelle terugkeer in het maatschappelijk leven van de collaborateur en diens gezin via heropvoeding en reclassering. De Stichting had oog voor de sociale achtergronden van collaboratie, zoals werkeloosheid in de vooroorlogse jaren. De Stichting depolitiseerde en professionaliseerde het probleem van collaboratie: de collaborateurs werden primair als criminelen gezien.¹⁹ Niet de politieke maar de sociale en psychologische aspecten van collaboratie stonden voorop.

De STPD vond steun bij de Nederlandse kerken. Massale, langdurige opsluiting zou volgens de kerken averechts werken en daarom moest clementie voorop staan. De kerken verweten zichzelf nalatigheid in de vooroorlogse maatschappelijke orde. Mensen waren overgegaan tot het nationaal-socialisme als gevolg van een gebrek aan geestelijke leiding. Na de bevrijding zou een herkerstening van de bevolking moeten plaatsvinden. Een pleitbezorger van deze boodschap was de Nederlands Hervormde predikant K. Strijd. Zijn boodschap was dat politieke delinquenten niet over één kam geschoren konden worden. In plaats van de collectieve behandeling die de regering voorstond, moest een individuele beoordeling plaatsvinden. Volgens Strijd waren er veel politieke delinquenten die de denkwijze en het handelen van het nationaal-socialisme als twee verschillende dingen hadden gezien.²⁰

Hoe stond de bevolking tegenover de terugkeer van voormalig politieke delinquenten? Terugblikkend op de werkzaamheden van de STPD in 1948 in

¹⁶ Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 289-294.

¹⁷ H.W. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944/'45-'48* (Haarlem 1949); Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 161-250, 285-323.

¹⁸ Het is in dit verband ook interessant om te wijzen op het beleid van gevangenisdirecteur H. Stouten. Ook hier stonden de sociaal-psychologische achtergronden van collaboratie centraal. H. Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945* (Hoogezand 1986).

¹⁹ P. Romijn, 'The Image of Collaboration in Post-War Dutch Society', *Bulletin du Comité international d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale. 1945. Consequences and Sequels of the Second World War* (1995) no. 27/28, 311-324, aldaar 315-316.

²⁰ K. Strijd, *Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?* (Almelo 1945).

het *Verslag der Werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten*, stelde de Stichting dat de beoogde terugkeer van de nationaal-socialistische gezinnen in de maatschappij alleen mogelijk zou zijn wanneer de bevolking zich daarvoor open zou stellen.²¹ De algemene veronderstelling is dat de bevolking uit was op wraak, in termen van goed en fout dacht en geen ruimte bood voor nuancering. Maar verschillende enquêtes die tussen 1945 en 1949 werden gehouden wijzen uit dat de houding van de bevolking niet zo eenduidig te beoordelen is. In 1945 vond een meerderheid van de ondervraagden dat men bij de bestraffing van NSB'ers rekening moest houden met de reden van toetreding.²² De bevolking leek de collectieve aanpak van de regering dus niet te steunen. Tegelijkertijd was een meerderheid van de ondervraagden zowel in 1945 als in 1947 voor de toepassing van de doodstraf voor de zwaarste gevallen.²³ Maar zowel in 1945 als in 1946 liet een meerderheid zich positief uit over de terugkeer van de lichte gevallen in de samenleving.²⁴

Uit de enquêtes blijkt dat het oordeel over de bijzondere rechtspleging tussen 1945 en 1949 milder werd. De STPD concludeerde in 1948 dan ook dat

de onverzoenbare geest, welke deze rechtspleging aanvankelijk kenmerkte, in de loop der tijden zijn scherpste kanten heeft verloren en dat met name allengs het inzicht baan heeft gebroken, dat aan een bestraffing, welke leid[t] tot maatschappelijke en geestelijke ontwrichting in de samenleving, geen zedelijke grondslag kan worden toegekend.²⁵

Daarnaast leek de publieke belangstelling voor het onderwerp af te nemen. De commissie die onderzoek deed naar het opsporingsbeleid van P. Menten omschreef hoe na een 'wilde' arrestatiefase al snel in 1945 een 'ordelijke' fase ontstond, waarbij bezwaren rezen tegen de massale arrestaties, en vervolgens al in 1947 de 'fase van de tegenzin' intrad: het publiek verloor interesse in de bijzondere rechtspleging.²⁶ De opwindning over de bijzondere rechtspleging maakte na 1946 plaats voor een focus op de wederopbouw. Hierbij verdween

²¹ *Verslag der Werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten over de jaren 1945 tot en met 1947* (Den Haag 1948) 12.

²² J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)' in: idem, *Crisis, bezetting en herstel*, 184-217, aldaar 202.

²³ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 202 en 205. Uit een ondervraging in 1948 werd de boekhouder, die tegen een beloning verraad pleegde, als het zwaarste geval omschreven. Als het minst zware geval werd de NSB'er genoemd die zich tot burgemeester liet benoemen en pro-Duits was, uit: Nederlandse Stichting voor Statistiek, = *Opinieonderzoek inzake de bestraffing van politiek delinquenten. Ingesteld in opdracht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* (Leidschendam 1948).

²⁴ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 202 en 205.

²⁵ *Verslag der Werkzaamheden van de STPD*, 5.

²⁶ J.C.H. Blom, I. Schöffers en A.C. 't Hart, *De affaire-Menten, 1945-1976. Eindrapport van de Commissie van Onderzoek betreffende het opsporingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag 1979) 193-195.

de oorlog al snel naar de achtergrond.²⁷ Zo berichtte *De Nieuwe Eeuw* begin 1947:

Er zijn in deze verwarrende tijden zeer vele zaken, die onze aandacht vragen. Indië zit ons hoog, de wederopbouw, economisch en materieel, vergt veel van ons en de Bijzondere Rechtspleging begint ons te vervelen.²⁸

De omkeer in het overheidsbeleid ten aanzien van collaboratie werd mede ingegeven door de onmogelijkheid om met iedere vorm van collaboratie consequent en hard af te rekenen. Daarbij speelde het logistieke probleem van de overvolle kampen. Bij het zoeken naar een oplossing kwam zowel bij de naoorlogse regeringen als bij STPD, kerken en ondervraagden uit de enquêtes het sociale en psychologische element van collaboratie meer op de voorgrond te staan. Het officiële beleid was aanvankelijk gericht op collectief hardhandig aanpakken, maar van onderaf werd voor een individuele benadering en matiging gepleit. Het is precies deze denktrant die terug te vinden is in de brieven die ten behoeve van de vrijlating werden geschreven.

Schrijvers en ontvangers

Op bijna alle momenten in de procesgang werden tussen 1944 en 1950 brieven *à décharge* op verschillende niveaus ontvangen. Voor zowel de zwaardere als de lichte gevallen werd er vaak direct na de arrestatie een brief geschreven aan de politieke opsporingsdiensten (POD) die belast waren met de arrestatie en het onderzoek. In deze onzekere periode probeerden familie en vrienden met het schrijven van een brief de procesgang te versnellen. Vanaf het moment dat bekend was wanneer er een uitspraak kwam, stuurden mensen brieven naar de procureur-fiscaal of naar de rechter van het desbetreffende bijzonder gerechtshof. In de zwaardere gevallen werden de meeste brieven geschreven vlak voor de zitting, zoals:

De vorige week heb ik in de krant de eisch gelezen, die voor Uw gerechtshof is uitgesproken tegen [hem]. Ik vond deze eisch heel erg zwaar. Nu ligt het zeker niet in mijn bedoeling om daartegen te gaan ageeren of protesteren. Maar wel is dit voor mij een aanleiding om mij tot U te richten om, alvorens de definitieve uitspraak komt, nog een goed woordje voor deze jongeman te doen.²⁹

Na de uitspraak van de rechter konden opnieuw brieven binnenkomen bij de bijzondere raad van cassatie, die het vonnis kon bevestigen of wijzigen. Zo schreef een sociaal verzorger van een interneringskamp in februari 1948 aan de

²⁷ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 204-206; Van der Heijden, *Grijs verleden*, 356.

²⁸ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), KB II 0551, *De Nieuwe Eeuw*, 25 januari 1947.

²⁹ Nationaal Archief (NA), Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), Bijzonder Gerechtshof (BG) Leeuwarden, inv. nr. 74625, Brief van kapelaan aan BG Leeuwarden, 23 april 1946.

bijzondere raad van cassatie overtuigd te zijn 'dat een persoon als [hij] die zeer wel gereclasseerd mag worden genoemd een zoo zware straf moeilijk kan dragen'.³⁰

Een brief à décharge van een vriend van de verdachte aan het bijzonder gerechtshof te Leeuwarden, 23 oktober 1947. Bron: NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73859.

... heeft natuurlijk straf verdiend, maar het
 is, dat hij zijn ouders en vrouw heeft aangezien, het volge-
 va zijn zaak en de langdurige inspanning is voor een natu-
 als de zijne zelfs een zware straf. Ik moet toegeven, dat ik de
 aanspraak van zijn schuld niet kan bevestigen, maar wel heeft
 hij ons de mening, dat zijn schuld niet veel geringer is dan
 die van de andere landwaarders. Hij is geen leidsende figuur
 geweest, maar heeft niet in zijn onzelfstandigheid met laten
 meeslepen, het liet hem te bar worden. De eis van 8 jaar lijkt me
 in geen verhouding te staan tot de straf van de andere landwaarders.
 De spreekwijze tengevoege in de meentochten van van hem de moge-
 lykheid open te zeggen over een goed lid van onze meentochten
 te worden, een langdurige straf lijkt mij hier niet eerbiedig
 te aan van zijn vrouw, zijn ouders, van zijn zoon, die hij nog
 op school gaat, vreemd is. Deze manne lijken meer aan hem.
 Waarschijnlijk heeft hij van de misname beweging en loten
 meentochten verwaakt, met een betere plaats daarin van zich
 zelf, loten ook van anderen. Het was te laat voor hem, maar
 hij is in zijn houterdring onzelfstandigheid over uitge-
 gaat, dat hij en verlaten van onze vaderlandse zaak is ge-
 worden. Hij heeft ons gedwongen, maar een lang en slecht man-
 ne is hij niet. Moge hij spreek en staat worden gesteld
 om te komen, dat hij radicaal van zijn houding gewissel is.
 Het leed van zijn ouders en vrouw vinden en gebroeders van
 deze m. i. veel te zwaar is, meende ik te als zijn vader, ge-
 der brief te magte schrijven.

In bijna alle gevallen zijn de brieven geschreven voor mannen. Het aantal geïnterneerde vrouwen was dan ook lager: in oktober 1945 vijftientig procent.³¹ De representatie van vrouwen in de steekproef is echter lager: in totaal werd in zeven procent een brief ten gunste voor een vrouw geschreven. De steunbetuigingen in de onderzochte dossiers van het bijzonder gerechtshof Leeuwarden zijn allemaal voor mannelijke verdachten geschreven, op één brief na. Deze vrouw had zich tijdens de bezetting schuldig gemaakt aan verraad. In de onderzochte dossiers van de vijf procureurs-fiscaal van de bijzondere gerechtshoven (hierna: PF) zijn in negen dossiers van vrouwelijke verdachten steunbetuigingen gevonden. Deze vrouwen hadden vrijwillig voor de Duitsers gewerkt, verraad gepleegd, waren lid geweest van de NSB of NSVO

³⁰ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 76199, Brief van een sociaal verzorger aan de raad van cassatie, 26 februari 1948.

³¹ Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, 76.

(Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie) of hadden (seksuele) omgang gehad met Duitse militairen. Het kan toeval zijn dat uit deze steekproef blijkt dat er minder brieven voor vrouwen werden geschreven. Misschien kan de ernst van de misdaad en de duur van de internering ook een verklaring daarvoor geven. Het lijkt erop dat vrouwen van minder zware feiten werden beschuldigd en eerder naar huis konden door bijvoorbeeld de oplegging van huisarrest. Hierdoor was het schrijven van een gunstige brief wellicht minder noodzakelijk.

Bijna altijd zijn de brieven geschreven voor mannen die op een jonge leeftijd te maken kregen met de bijzondere rechtspleging. Deze groep jong volwassenen had zich veelal schuldig gemaakt aan de toetreding tot de Landwacht, de Waffen SS of de Duitse Wehrmacht, de Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK) of vrijwillige tewerkstelling in Duitsland. De op één na grootste groep voor wie politie en justitie brieven ontvingen, waren de mannen van middelbare leeftijd. Zij hadden zich vaak aan dezelfde feiten schuldig gemaakt als de eerstgenoemde groep, maar gezien hun leeftijd, waren de posities die zij hadden ingenomen binnen de verschillende nationaal-socialistische organisaties veelal hoger dan die van de groep jonge mannen.

De schrijver van de brief was niet in alle gevallen te achterhalen, veel brieven werden anoniem verstuurd of alleen afgesloten met initialen. Uit de inhoud van de brieven is wel op te maken dat de groep die verreweg de meeste brieven schreef de directe familieleden waren van de geïnterneerden. Het waren dan vooral de ouders of echtgenotes, en in veel gevallen werden ook brieven verstuurd door de schoonouders, broers, zussen, neven of nichten. Het argument dat het gezin ontwricht zou raken wanneer de verdachte niet snel vrijkwam werd vaak gebruikt. Ouders en echtgenotes hadden er direct belang bij dat hun zoon of man weer snel vrij kwam. In deze moeilijke tijd was het belangrijk de kostwinnaar in huis te hebben. Vrouwen konden bijvoorbeeld niet beschikken over het geld van hun man als hij geïnterneerd was, en sommige vrouwen werden zelfs uit hun huis gezet.³² Zwangere vrouwen benadrukten dat zij heel graag in gezinsverband wilden leven met hun man en toekomstige kind en veel vrouwen verzochten de POD, de PF of de rechter hun man nog een kans te geven om 'goed te maken wat fout was'. Zo schreef de verloofde van een man die was gearresteerd op verdenking van lidmaatschap van de SS een meelijwekkende brief aan koningin Wilhelmina. Zij schreef dat ze met haar verloofde moest trouwen in het interneringskamp en verzocht de koningin 'genade voor recht te laten gelden, of ons voorwaardelijk te straffen'.³³ Door het woordje 'ons' te gebruiken, werd duidelijk dat de vrouw de bestraffing van haar man ervoer als een bestraffing van het hele gezin. In meerdere brieven werd op deze wijze geschreven:

daar de toestand anders in ons gezin onhoudbaar word[t] en wij nu overal van uitgesloten worden en wat toch stellig niet de bedoeling zal zijn dat het gezin de dupe hiervan wordt. Ik wil wel erkennen dat mijn vader straf heeft verdiend doch het hele gezin, bestaande uit

³² *Verslag der Werkzaamheden van de STPD*, 10-11.

³³ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 74982, Brief van verloofde aan koningin, 27 mei 1946.

10 personen heeft nu al ruim 6 maanden hiervoor geboet.³⁴

Ook in de brieven voor de enkele vrouwen werd gewezen op het lijden van het hele gezin. Een echtgenoot schreef dat het thuis een onhoudbare situatie was zolang hij alleen de zorg over hun kinderen had.³⁵ En de dochter van een geïnterneerde vrouw schreef dat zij de zorg over haar broer niet alleen kon dragen en dat zij daarbij door deze situatie ook in haar eigen vrijheid werd belemmerd omdat zij nu niet naar Nederlands-Indië kon verhuizen.³⁶

Niet alleen de direct betrokken echtgenote of moeder, maar ook anderen schreven een brief wanneer het gezin onvoldoende ondersteuning ontving en de man daarom als kostwinnaar zeer nodig had. De schrijvers konden buurtbewoners, predikanten, werkgevers en collega's of leraren van school zijn. In veel gevallen verzocht de familie of de advocaat van de verdachte hen een gunstige verklaring te schrijven. Zo werd er een brief door buurtbewoners gestuurd aan de PF Utrecht ter verdediging van een jongen die in dienst was getreden bij de SS: 'De jongen zelf, is een goede jongen. Wij kennen elkaar al jaren, en zijn moeder zal zoo graag zien, dat u haar kan helpen, door goedgezind op ons schrijven te antwoorden'.³⁷ De brief werd afgesloten met 34 handtekeningen. Een predikant schreef ten gunste van een man die wegens toetreding tot de vrijwillige hulppolitie tot elf jaar gevangenisstraf was veroordeeld:

De straf, die haar man ontvangt, zal de vrouw en het kind niet minder straffen. In verband hiermee moge ik U wel verzoeken de mogelijkheid te overwegen, om [hem] in de mijnen te werk te stellen.³⁸

De PF Den Haag ontving brieven van vrienden, familie, burens, collega's en een predikant ten gunste van een echtpaar dat tussen 1933 en 1941 lid was geweest van de NSB. Na hun arrestatie waren hun kinderen ondergebracht bij de grootouders. De grootouders schreven in hun brief:

als er niet gauw verandering in komt ben ik bang dat het kleine kinderzieltje voor altijd ernstig beschadigd [wordt]. [...] Geve God dat zijn vader, als hij weer in het gezin komt, in deze kinderziel, het geluk weer kan terugbrengen.³⁹

Er zijn een aantal brieven afkomstig van mensen die tijdens de bezetting bij de verdachten, of bij diens familie een onderduikadres hadden. Zo schreef een vriend op verzoek van een verdachte:

³⁴ NA, CABR, PF Assen, inv. nr. 3071, Brief van het gezin aan de POD, 19 november 1945.

³⁵ NA, CABR, PF Den Haag, inv. nr. 45/02738, Brief echtgenoot, 08 oktober 1945.

³⁶ NA, CABR, PF Amsterdam, inv. nr. T-4170, Brief dochter, 12 september 1945.

³⁷ NA, CABR, PF Amsterdam, inv. nr. T-37592, Brief van buurtbewoners aan PF Utrecht, 27 augustus 1945.

³⁸ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75653, Brief van predikant, 9 december 1947.

³⁹ NA, CABR, PF Den Haag, inv. nr. 46/02492, Brief van de schoonvader aan de reclasseringscommissie, 13 december 1945.

Het is me een behoefte je oprecht te bedanken voor de gastvrijheid mij als onderduiker gedurende meer dan zes maanden verleend ofschoon ge wist dat daaraan gevaren verbonden waren. Mede dankzij je hulp is het me gelukt, aan het concentratiekamp, waarvoor ze mij zochten, te ontkomen.⁴⁰

De relatie kon ook zijn ontstaan door de positie die de verdachte innam tijdens de bezetting. Voor landwachters zijn er veel brieven geschreven door onderduikers die tijdens de oorlog niet door hen waren verraden: ‘Daar deze mensen bij de bezetter in dienst waren joeg mij wel een angst aan. Maar het bleek al gauw dat ik voor hun geen vrees behoefde te hebben’.⁴¹ In het geval van een secretaresse van de chef van de SD in Arnhem zijn er brieven in het dossier aanwezig van mensen die door haar inspanningen niet werden gedeporteerd naar een concentratiekamp:

Ondergetekende vraagt u nu voor haar alle medewerking, daar zij zich toch evenals ieder goed Nederlander gedragen heeft. Was haar plaats misschien door een ander ingenomen geweest had het er voor ons heel wat slechter uitgezien. Vandaar heeft zij toch wel een plaats in ons Nederland verdiend.⁴²

Er zijn ook brieven geschreven door sociaal verzorgers, aalmoezeniers en reclasseringsambtenaren uit het interneringskamp. Zo schreef een aalmoezenier een brief ten gunste van een landwachter tegen wie de doodstraf was geëist:

Naar onze mening is hij geestelijk thans goed ingesteld en van nationaal socialistische smetten vrij iets wat we in onze lange praktijk maar van weinigen kunnen getuigen. Ik hoop dat deze verklaring hem ten goede zal komen.⁴³

Verzachtende omstandigheden

Naast het herstel van het gezin zijn er enkele andere veelvoorkomende argumenten die door de brieven-schrijvers werden aangevoerd ten faveure van de collaborateur. Overigens gaven veel brieven-schrijvers aan dat het wellicht niet de bedoeling was dat hij of zij zich richtte tot de politie, de PF of het bijzonder gerechtshof, maar zich hier in dit geval toch toe verplicht voelde en een uitzondering moest maken: ‘Ondergetekende voelt het als een morele verplichting het volgende onder Uw aandacht te brengen’.⁴⁴ De schrijver gaf vervolgens aan de strafbare feiten niet te willen ontkennen, maar nieuw licht op de persoon in kwestie te willen werpen.

⁴⁰ NA, CABR, PF Den Bosch, inv. nr. 63122, Brief van vriend aan verdachten, 20 februari 1945.

⁴¹ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73928, Brief zonder datum.

⁴² NA, CABR, PF Arnhem, inv. nr. 108700 - E-15231, Brief aan POD, 26 februari 1946.

⁴³ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75000, Brief van aalmoezenier, 13 maart 1947.

⁴⁴ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 76055, Brief van buurtbewoner aan advocaat, 14 november 1947.

Nu is dit van mij geen poging tot verzachting van straf voor landverraders, want ik zie hem voor geen landverrader aan, maar ik zie in hem een man, die zich deernig vergiste en zich liet leiden door zijn idealen.⁴⁵

De onschuld van de persoon in kwestie moest zo duidelijk mogelijk worden. Hiervoor werd nadrukkelijk op externe factoren gewezen: het 'foute' gedrag was de schuld van de ouders of plaatselijke SS ronselaars, de jongen was onnozel of de schuld lag bij de economische crisis van de jaren dertig.

Het gros van de brieven werd geschreven voor jonge mannen en in deze brieven werd regelmatig de gebrekkige opvoeding van de jongen aangevoerd als verzachtende factor. Predikanten en leerkrachten van school wezen op het karakter van de ouders, de huiselijke omstandigheden en een moeilijke jeugd. Zo schreef een schoolhoofd, op verzoek van de advocaat van de verdachte, een brief ten gunste van een voormalig leerling van hem die in de oorlog bij de SS terecht was gekomen. Hij schreef dat de jongen:

thuis heen en weer werd geslingerd tussen goed en kwaad [...] Hij heeft mij meermalen verklaard: "Ik wil wel goed, maar het lukt mij thuis nooit" [...] Is 't wonder, dat hij in de Duitse tijd de gelegenheid aangreep, die hem zomaar voor de voeten kwam "om wat te worden".⁴⁶

Ook werd in brieven soms gewezen op de medeverantwoordelijkheid van de maatschappij voor de misstap van de verdachten. Het bijzonder gerechtshof van Leeuwarden ontving een brief van een predikant ten gunste van een man die tijdens de bezetting lid was geweest van de NSB, de NAF, de Arbeids Controledienst en de Vrijwillige Hulppolitie. Tegen hem was de doodstraf geëist. Volgens de predikant had de man een zeer harde jeugd gehad, en altijd zijn best gedaan goed voor zijn gezin te zorgen. De maatschappij had ten opzichte van een man zoals hij wel iets goed te maken.⁴⁷ Sommige brieven-schrijvers vonden zelfs dat politie en justitie met de verdachten medelijden moesten hebben wanneer men de omstandigheden in acht nam waarin de verdachten voor en tijdens de bezetting verkeerden.

Een ander veel gehoord argument in de brieven ten gunste van vrijlating of strafvermindering was de geringe intellectuele ontwikkeling van de persoon. Bij zowel de jonge mannen als de mannen van middelbare leeftijd werd gewezen op hun ontvankelijkheid voor verkeerde invloeden. Net als predikant Strijd betoogde in *Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?*, probeerden de brieven-schrijvers te beargumenteren dat de verdachten nooit hadden begrepen wat het nationaal-socialisme inhield: 'Hij maakte op ons de indruk dat hij niet doorzag wat het betekende N.S.Ber te zijn. Een diepe denker was hij zeker niet'.⁴⁸ De mannen werden afgeschilderd als dom en zelfs als debiel. Bij dit soort verklaringen stond de onnozele onschuld centraal, collaboratie was

⁴⁵ NA, CABR, PF Arnhem, inv. nr. 9826/47, Brief van vriend aan de POD, 28 juli 1945.

⁴⁶ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73784, Brief schoolhoofd aan advocaat, 23 mei 1947.

⁴⁷ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75326, Brief van predikant, 28 maart 1947.

⁴⁸ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 76006, Brief van leerkracht aan advocaat, 7 mei 1948.

kortom nooit een bewuste keuze geweest. In een brief aan de POD verklaarde een werkgever over zijn werknemer, die geïnterneerd was wegens lidmaatschap van de NSB: ‘wanneer in plaats van Duitschers, bij wijze van spreken Bosjesmannen Nederland hadden bezet, was hij Bosjesman geworden’.⁴⁹ Hoezeer de psychologische visie op collaboratie doordrong bleek uit verzoeken van predikanten om een psychisch onderzoek in te stellen bij verdachten, dit zou meer kijk op de zaak geven. In sommige gevallen hadden deze verzoeken succes en verscheen er een rapport van een zenuwarts, waarin geconcludeerd werd dat de man ‘debiel’ was.⁵⁰

Bij veel jonge mannen werd daarnaast in de brieven gewezen op de kortzichtigheid die voortvloeide uit hun jonge leeftijd. De mannen waren te jong om de gevolgen van hun handelen te begrijpen. Toetreding tot de SS werd niet toegeschreven aan weloverwogen principiële redenen, maar aan een jongensachtige zucht naar avontuur:

[...] het motief dat beschuldigde gebracht heeft tot zijn verkeerde daad (toetreding tot een Duits legeronderdeel) moet ongetwijfeld gezocht worden in kortzichtigheid van den betrokkene. Geen principiële nationaal-socialistische overtuiging maar zucht tot avontuur, zonder de consequenties van deze fout te doorzien heeft verdachten in het ongeluk gebracht.⁵¹

Omdat de jongens niet hadden gehandeld uit overtuiging waren zij in de ogen van de schrijvers politiek ongevaarlijk. Dit sluit aan bij de conclusies in het proefschrift uit 1948 van psychiater A. van Hoesel. Hij toonde aan dat de jonge wapendragers geen politieke idealen hadden en politieke heropvoeding in de jeugdkampen om die reden weinig zin had.⁵²

Net als de STPD en de kerken deden, werd ter verklaring van het foute gedrag naast de persoonlijke en sociale omstandigheden ook gerefereerd aan de economische crisis in de jaren dertig. In 1937 waren er 400.000 mensen werkloos en dit had een demoraliserend effect op de bevolking. Verdachten werden in brieven neergezet als een ‘slachtoffer van deze tijd’, zij hadden door de langdurige werkloosheid uiteindelijk besloten voor de bezetter te gaan werken. In een brief ten gunste voor een verdachte vrouw die vrijwillig voor de Duitsers werkzaam was, werd beargumenteerd dat zij dit uit financiële en niet uit politieke overwegingen had gedaan.⁵³ De meeste brieven werden ten gunste voor mannen geschreven en de keuze om voor de Duitsers te werken omschreef men veelal als een wanhoopspoging van de man om, als gezinshoofd, een beter bestaan op te bouwen voor hemzelf en zijn vrouw en kinderen. Treffend voor deze lijn van argumentatie is een brief die een broer

⁴⁹ NA, CABR, PF Arnhem, inv. nr. 4929, Brief van werkgever aan de POD, 24 november 1945.

⁵⁰ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73910, Brief van predikant, 29 april 1948 en rapport zenuwarts, 18 mei 1948.

⁵¹ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 74557, Brief aan advocaat, maart 1946.

⁵² A.F.G. van Hoesel, *De jeugd die wij vreesden. Bijdrage tot de psychologie en paedagogiek der jeugdige politieke delinquenten* (Utrecht 1948).

⁵³ NA, CABR, PF Amsterdam, inv. nr. T-08350, Brief van schoonzus, 11 februari 1946.

van een verdachte aan de POD schreef:

ik zou toch gaarne willen, dat U [...] hem zag als een mensch, die een wanhopige strijd heeft gestreden om in de voor-oorlogse maatschappij niet alleen het hoofd boven water te houden, doch die zelfs steeds er naar gestreefd heeft om die maatschappij beter te maken dan ze was. Terwijl ik dit schrijf heb ik het gevoel, dat ik niet slechts het leven van mijn broer [...] teken, maar een historisch tijdperk en werkelijk niet één der schoonste uit de geschiedenis der mensheid. Nu ik mij heel dien tijd weer realiseer en me het leven voor den geest stel, dat het gezin, waarin wij geboren en grootgebracht werden in dien tijd geleefd heeft, dan krijgt heel dat tijdperk iets benauwends. Tegen den achtergrond van dat tijdperk zie ik dan het leven van mijn broer voor me en het verwondert me niet meer, dat de zieke maatschappelijke grond, waarop hij leefde en de lichtlooze atmosfeer van armoede en werkeloosheid, waarin hij opgroeide, tragische gevolgen heeft gehad. Niet alleen omdat hij er aan ten onder ging, maar vooral omdat hij, als een plant, tot het laatste toe het licht heeft gezocht, al heeft hij zich in den weg ook vergist [...]. Ik heb het gevoel, dat ik een zieke wereld heb beschreven, waarvan het niet te verwonderen is, dat zij zieke menschen en zieke geesten heeft voortgebracht.⁵⁴

Ter verklaring van de toetreding tot de NSB, Waffen SS of NSKK werd daarnaast ook nog gewezen op de beïnvloeding door anderen. De verdachten werden neergezet als een slachtoffer van de nationaal-socialistische propaganda: zij hadden simpelweg geen weerstand kunnen bieden aan deze verleiding. Hiernaast was een veel gehoord argument dat de verdachten onder dwang hadden gecollaboreerd. Eenmaal in de maalstroom van het nationaal-socialisme kwamen zij er niet meer uit. Zo verklaarde een vriend van de familie ten gunste van een landwachter: ‘toen hij eindelijk het verkeerde inzag en daarmee wilde ophouden, kwam hem dat op zware mishandeling te staan’.⁵⁵ De verdachte had vaak grote angst gehad voor de gevolgen voor hem en zijn familie wanneer hij eruit zou stappen.

Voor een jongen, die op zestienjarige leeftijd in dienst was getreden bij de SS werden 22 gunstige brieven geschreven, waaronder: ‘Hij zou nog geen muis kwaad doen. Maar waar een mens al niet door gedwongen kan worden, dat hebben we dan nu wel ondervonden’ en een andere brief:

toch kon ik tegen hem niet de haat koesteren, als tegen die soort Nederlanders, die als verraders hun rol speelden. Ik zie mijn vriend als een persoon, die het slachtoffer is geworden van de grote Duitse propaganda. Hij was een jongen die nooit een mens kwaad zal doen.⁵⁶

Deze jongen had volgens verschillende schrijvers van de brieven meerdere malen geprobeerd onder te duiken, maar de SD was hem steeds weer op het spoor gekomen.

⁵⁴ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75633, Brief van broer aan de POD Leeuwarden, 26 juni 1945.

⁵⁵ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73859, Brief van vriend, 23 oktober 1947.

⁵⁶ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73609, Brief 27 juni 1945.

Meer goed dan fout

Over het algemeen werden er opvallend weinig woorden besteed aan de beschuldigingen die de verdachten ten laste waren gelegd. Het kwam zelfs in sommige brieven naar voren dat de schrijver helemaal niet wist waar de verdachten van werden beschuldigd. De brieven-schrijvers probeerden het foute gedrag goed te praten door te wijzen op externe factoren. Daarnaast werden de verdachten zo onschuldig mogelijk gemaakt door te refereren aan de goede daden die zij in hun sociale omgeving tijdens de bezetting hadden verricht.

De mate waarin de verdachten zich openlijk als een aanhanger van het nationaal-socialisme lieten kennen was een belangrijk punt in veel brieven. Veelal wees men op het feit dat de verdachte nooit enige vorm van propaganda had gemaakt voor het nationaal-socialisme. Een veel voorkomende verklaring van werkgevers was dat verdachten op de werkvloer nooit politieke uitlatingen deden en nooit probeerden andere werknemers te beïnvloeden. In sommige brieven werden verdachten, ook al waren ze lid van bijvoorbeeld de NSB, omschreven als anti-Duits. Buurtbewoners schreven in hun verklaringen dat zij zonder gevaar voor hun leven voor hun mening uit konden komen tegen de verdachte: hij werd nooit beschouwd als een gevaarlijk iemand.

Veel mensen gaven dan ook te kennen dat zij nooit angst hadden voor de persoon in kwestie. Vaak is gewezen op het feit dat de sociale banden tussen NSB'ers en niet-NSB'ers tijdens de bezetting werden verbroken als gevolg van angst. Veel mensen waren bang voor verraad en zeker in de laatste twee jaar van de oorlog, toen veel jonge mannen moesten onderduiken wegens de *Arbeitseinsatz*, was de bevolking bang voor verklikking en werd iedereen als een potentiële 'landverrader' gezien.⁵⁷ Uit de enquête gehouden in 1948 bleek dat verraders als de zwaarste gevallen van collaboratie werden gezien. De schrijvers van de brieven legden uitgebreid de nadruk op het feit dat zij nooit bang waren geweest om door verdachten die ze persoonlijk kenden verraden te worden. Buurtbewoners schreven regelmatig dat de verdachte wist van hun onderduikadres, maar hen nooit had verraden. In veel gevallen schreven zij, dat zij zelfs in het geheim levensmiddelen kregen van de verdachte:

ondergeteekenden verklaren dat [hij] als Landwachter zich tijdens de bezetting altijd correct heeft gedragen jegens de bevolking en niemand heeft verraden of aangebracht en steeds melk heeft geleverd aan de inwoners van Schiningen.⁵⁸

Ook in de enkele brieven waarin werd gerefereerd aan de omgang van de verdachten met de joden in de buurt lag de nadruk op het feit dat de verdachten de joden nooit hadden verraden. Kapitein van het Leger des Heils, A.M. Bosshardt, verklaarde in een brief ten gunste van man die lid was geweest van de NSB, dat het gezin als anti-NSB bekend stond en dat het gezin zelfs in 1944 een joods kindje in huis had genomen.⁵⁹ In twee gevallen werd

⁵⁷ Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, 5-8, 581; *Verslag der Werkzaamheden van de STPD*, 10-11.

⁵⁸ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73844, Brief van acht buurtbewoners zonder datum.

duidelijk dat de schrijver zelf joods was. Iemand verklaarde dat hij altijd een goede verstandhouding met de verdachte en zijn gezin had gehad: 'Hoewel mijn beide ouders israëliet waren, en in concentratiekampen zijn overleden, stel ik er prijs op, te verklaren dat de familie [...] voor mij een tweede huis is geweest'.⁶⁰ In het geval van een zwarthandelaar werd een brief ten gunste voor hem geschreven door een jood, die verklaarde dat hij het onbegrijpelijk vond dat de man hiervan werd verdacht. Hij had namelijk na de bezetting zijn inboedel direct weer van hem teruggekregen.⁶¹ Daarnaast werd in sommige brieven gewezen op het feit dat de verdachte zich altijd openlijk had uitgesproken tegen de deportaties van de joden en zoveel mogelijk de joden had geprobeerd te helpen. Er kon dus 'absoluut geen sprake zijn geweest van jodenhaat'.

De afwezigheid van het openlijk sympathiseren met het nationaal-socialisme en de afwezigheid van angst voor verraad, hing samen met het meest voorkomende argument in de brieven: dat degenen die een brief schreven voor een verdachte nimmer enig last hadden ondervonden van hem. In veel korte verklaringen was dit het enige wat men naar voren bracht. In de langere brieven werd dit aangevuld met een opsomming van de goede daden die de verdachte tijdens de bezetting had verricht. In de brieven ten gunste van de landwachters werd geschreven dat zij verschillende mensen uit het dorp hielpen aan een persoonsbewijs. Er waren ook gevallen waarin de verdachte een bemiddelende rol had gespeeld bij de vrijlating van iemand die was opgepakt door de SD.

Opvallend aan dit soort verklaringen was dat in veel gevallen alleen het handelen van de persoon in de buurt voor de brieven-schrijver bekend was. Wat hij buiten het dorp deed leek voor velen onbekend, of misschien minder belangrijk. Er zijn ook verklaringen waarin naar voren kwam dat de schrijver en de verdachte politiek ver van elkaar vandaan stonden, maar elkaar als persoon zeer waardeerden. Ook bij dit soort verklaringen werd telkens weer de nadruk gelegd op het feit dat de schrijver nooit enige angst had gehad om door de verdachte te worden verraden. Maar in een hoop gevallen wisten de mensen ook niet precies wat hij in zijn functie in de buurt deed. Typerend zijn verklaringen als: 'Wat hij in deze functie heeft uitgehaald is mij niet bekend, maar zelf heeft ondergeteekende nimmer last van hem gehad'.⁶² Het is verwonderlijk dat men, ondanks het niet kennen van de handelingen van de verdachten tijdens de bezetting, toch zijn of haar naam aan verdachten wilde verbinden ten gunste van diens vrijlating. Sociale acceptatie van iemand in de buurt leek hierbij een belangrijk punt, mensen waren bereid elkaar te helpen als buurt- of dorpsgenoten.

⁵⁹ NA, CABR, PF Amsterdam, inv. nr. T33417, Brief van A.M. Bosshardt, 29 mei 1945.

⁶⁰ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73576, Brief van joodse jongen, 23 september 1949.

⁶¹ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73764, Brief van joodse man, 11 mei 1946.

⁶² NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75955, Brief van de buurman, 24 september 1947.

Visie op bestraffing

Een vriend van iemand die ervan werd verdacht groepscommandant van de plaatselijke Landwacht te zijn geweest, schreef in april 1946 in het begin van zijn brief dat alle 'landverraders' zo snel mogelijk moesten worden bestraft, wanneer het ontzettende leed dat de bevolking in oorlogstijd had ondervonden in aanmerking werd genomen. Maar de schrijver ging verder:

Mijn bedoeling is enkel en alleen en in dit geval, trachten te voorkomen dat den delinquent een straf zou worden opgelegd waarbij niet alle omstandigheden en invloeden in aanmerking zouden worden genomen die tot het fatale gedrag van betrokkene hebben geleid.⁶³

Een vergelijking met de straf van andere collaborateurs werd vaak gemaakt. De verdachten voor wie een gunstige brief werd geschreven werd veelal gedistantieerd van de in hun ogen 'echte' collaborateurs. Zij vonden het dan vaak niet te begrijpen dat de verdachte samen met NSB'ers moest worden opgesloten. Een dochter van een vader die van verraad werd verdacht, schreef aan de POD:

Nu vraag ik me af hoe is 't mogelijk dat iemand zoo maar om die eene daad in een kamp gestopt mag worden en met politiek gevangene gelijk gesteld. Wij beschouwen dit als een groot onrecht [...].⁶⁴

En een leerkracht van een jongen die tijdens de oorlog bij de SS terecht was gekomen vroeg de officier-fiscaal rekening te houden met 'het feit, dat een langdurig verblijf tusschen elementen, waar hij beslist niet tusschen past, de mogelijkheid scheppen, dat hij definitief verloren is'.⁶⁵

In niet alle gevallen werd op directe vrijlating aangedrongen. Vaak werd toegegeven dat de verdachte gestraft moest worden voor de fouten die hij had gemaakt tijdens de bezetting, maar er werd veelal geprotesteerd tegen de uitgesproken hoge straffen. De schrijvers van de brieven toonden de angst dat een lange gevangenisstraf een demoraliserende werking zou hebben op de verdachte en diens gezin en verzochten daarom mild te straffen. Er waren ook meerdere verzoeken tot tewerkstelling, dit zou een betere uitwerking hebben op de verdachte dan internering. Met name bij de jonge mannen werd beargumenteerd dat werken een meer opvoedend effect zou hebben dan opsluiting:

De straf dient ook een opvoedende waarde te bezitten. Wanneer een jong mensch als in dit geval door een langdurige opsluiting voor zijn leven is gebroken zal van een dergelijk persoon bij zijn vrijlating geen kracht meer kunnen uitgaan.⁶⁶

⁶³ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 76551, Brief aan van een vriend aan de AF Leeuwarden, april 1946.

⁶⁴ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73640, Brief dochter, 30 juli 1947.

⁶⁵ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73738, Brief leerkracht aan AF, 31 januari 1947.

Sommige brieven-schrijvers meenden dat de verdachte al genoeg was gestraft door de interneringsperiode en vonden dat deze direct moest worden vrijgelaten. Dit argument werd niet alleen na enkele jaren van internering opgevoerd, maar ook al enkele maanden na de arrestatie kwam het in de brieven naar voren. De schrijvers vonden dat de verdachte zijn les inmiddels wel had geleerd, hij zou genoeg spijt hebben getoond voor de begane misdaad. Predikanten wezen in hun brieven op de geestelijke boetedoening van de schuld door de verdachten. Bekend werd de collectieve schuldbelijdenis in 1947 van vijftientwintig vooraanstaande NSB'ers. De belijdenis werd door leden van de Nederlandse Hervormde Kerk uitgesproken en gepubliceerd in de krant. De belangrijkste boodschap van de oud NSB'ers was dat zij tijdens de bezetting het beste met Nederland voor hadden en niet fout waren geweest.⁶⁷ Er werd dus geen afstand genomen van het nationaal-socialisme en er werd, net als in de brieven *à décharge*, geprobeerd collaboratie met de bezetter goed te praten.

In navolging op hun verzoek tot een mildere bestraffing of directe vrijlating gaven de schrijvers hun verwachtingen weer van de terugkeer van de verdachten in de maatschappij. Als vanzelfsprekend vertrouwden zij op een goede terugkeer. Veel werkgevers schreven een verklaring waarin zij aangaven de verdachten na het uitzitten van de straf weer in dienst te willen nemen. Werkgevers en buurtbewoners gaven soms aan dat zij bereid waren toezicht te houden op de vrijgelaten man. In andere brieven lag de nadruk op het verrichten van arbeid. De centrale boodschap was dat de 'jongen weer snel nuttig moest worden in de maatschappij'. In rapporten van sociaal werkers of commandanten van een kamp kwam veelal naar voren dat de geïnterneerde na zijn vrijlating niets liever wilde dan meewerken aan de wederopbouw. Het argument voor de hulp aan de wederopbouw kwam ook in andere brieven naar voren, alle verdachten leken 'van harte bereid mee te werken aan de arbeid'.

Effect van de brieven

Hadden al deze argumenten enig effect op vervroegde vrijlating? Op 18 oktober 1945 ontving de POD in Den Haag een brief van de familie van een man die tussen 1935 en 1945 lid was geweest van de NSB. 'In de dagbladen lazen wij deze week, dat het verzoeken, om vrijstelling voor politieke gevangenen niet in behandeling werden genomen, of het moesten urgente gevallen zijn'. De familie verklaarde vervolgens waarom deze zaak een urgent geval was. De echtgenote van de verdachte was tijdens de oorlog zwaar gewond geraakt en direct na de oorlog bevallen van een kind. Hun andere zoon was tijdens de oorlog om het leven gekomen. De vrouw was zeer hulpbehoevend. Deze verklaring was ondersteund door een medische verklaring van de huisarts. Tevens stuurde zij een verklaring mee dat de man

⁶⁶ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 76236, Brief van een vriend van de familie, 12 december 1947.

⁶⁷ NIOD, Bijzondere Rechtspleging, inv. nr. 270a, 5 a-n.

verschillende mensen van tewerkstelling in Duitsland had kunnen redden. Deze verklaring werd door 24 mensen ondertekend.⁶⁸ De brief werd vermoedelijk door de POD doorgestuurd naar de PF Den Haag. De zaak kwam vervolgens snel voor: op 20 december 1945 werd de man voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De PF verklaarde bij de afdoening van de zaak: 'aan dit geval zou zeker geen prioriteit verleend zijn, ware het niet dat zijn echtgenote (geen lid van de NSB) momenteel wel zeer grote moeilijkheden heeft'.⁶⁹

Bovenstaande brief heeft dus effect gehad op de afhandeling. In het verslag van de NSB'er F.J. Harterink over zijn interneringsperiode in verschillende kampen is te lezen dat de algemene veronderstelling onder de geïnterneerden was dat brieven à *décharge* positieve invloed zouden hebben op vrijlating.⁷⁰ Het effect van de brieven op vervroegde vrijlating of strafvermindering is echter moeilijk te bepalen en vergt meer onderzoek. Wat in dit onderzoek wel naar voren kwam, is dat uit de dossiers bijna nergens op te maken is dat de brieven invloed hadden op vrijlating of strafvermindering. Ook de collectieve schuldbelijdenis van de vooraanstaande NSB'ers leidde niet tot vervroegde vrijlating. Het was ook niet de bedoeling dat de PF's zich door de brieven à *décharge* zouden laten beïnvloeden in de invrijheidsstelling en buiten vervolgingstelling. Dit wordt duidelijk in een circulaire van de directeur-generaal van het DGBR, op 5 februari 1946 aan de PF:

Tot U echter wenden zich talloozen, die de invrijheidsstelling van vrienden, familieleden of cliënten willen bewerken. [...] En degenen, die u het gemakkelijkst bereiken, zijn veelal zij, die opkomen voor gedetineerden, die economisch of sociaal de sterkste positie hebben, terwijl toch degenen, die [...] vergeten en verloren in de kampen zitten er niet minder recht op hebben, dat hun zaak zoo spoedig mogelijk wordt onderzocht.⁷¹

De PF's hadden dus de letterlijke opdracht gekregen om de brieven niet mee te laten wegen in de volgorde van vervolging en berechting.

Hadden de gunstige brieven wel invloed op de strafmaat? De verklaringen zijn aan het dossier toegevoegd, dus het is aannemelijk dat de brieven zijn gelezen. Het kwam ook regelmatig voor dat de advocaat in zijn pleitnota naar de verschillende gunstige verklaringen verwees. Dezelfde lijn van argumentatie in de brieven werd door de advocaat ingezet voor strafvermindering of vrijlating. Met een verwijzing naar de brieven werd dan door de advocaat verklaard: 'Requirant is als zooveel het slachtoffer geworden van een tekort aan ontwikkeling en een volkomen afwezigheid van politiek besef'.⁷² In een enkel geval werd aan de brieven gerefereerd in het proces-verbaal, de eis van de PF of de uitspraak van de rechter. Er werd gewezen op de omstandigheden

⁶⁸ NA, CABR, PF Den Haag, inv. nr. 45-02728, Brief aan POD, 18 oktober 1945.

⁶⁹ NA, CABR, PF Den Haag, inv. nr. 45-02728, Verklaring van de PF, 20 december 1945.

⁷⁰ F.J. Harterink, *Verslag van mijn internering. Bergum, Wolvega, Leeuwarden, Ameland, Farmsum 15 april 1945-17 januari 1947* (Leeuwarden 1997) 110 en 116.

⁷¹ NA, Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) 1945-1952, nummer toegang 20.09.08, Circulaires, nummer 18. Circulatie Ter Veer, 5 februari 1946 aan de PF.

⁷² NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 75642, Pleitnota van advocaat, 3 januari 1948.

die van invloed zijn geweest op de misdaad van de verdachte. Zo verklaarde een gemachtigde voor de vrijlating en inbewaringstelling in de provincie Friesland: 'Overwegende dat uit de processen-verbaal en de vele dechargeerende verklaringen, mag worden geconcludeerd, dat verdachten zich steeds een tegenstander van het Duitse regiem en van de N.S.B. heeft betoond'.⁷³

Maar dit soort verwijzingen kwamen zelden voor. Vaak werden de gunstige verklaringen niet als bewijs gezien. Zo werden er wel vijftig gunstige verklaringen geschreven voor een commandant van de hulppolitie, tegen wie de doodstraf was geëist. In de verklaringen stonden de verschillende gunsten die de man tijdens de bezetting had verleend centraal. In een adviserende brief over gratie die de Bijzondere Raad van Cassatie aan de koningin schreef werd verklaard:

Dat verzoeker een reeks personen eerbiedig uit Duitsland heeft gehouden was een gevolg van zijn invloed bij de Duitsers, welke hem in staat stelde, met een grote mate van zelfstandigheid en willekeur uit te maken, welke van zijn landgenoten naar den vreemde zouden worden gevoerd, grond tot clementie is dit stellig niet.⁷⁴

Justitie en politie konden de brieven waarschijnlijk ook zelden als bewijsmateriaal gebruiken in hun onderzoek. Zoals al bleek uit de analyse van de verschillende argumenten die de brieven-schrijvers gebruikten, werd er door de schrijvers zelden nieuw bewijs aangedragen dat van belang kon zijn voor (verder) onderzoek. Bijna nooit werden er nieuwe getuigen opgeroepen die een nieuw licht op de zaak konden geven. De feiten werden niet of nauwelijks bestreden in de brieven, maar enkel verzacht door de nadruk te leggen op de persoonlijke, sociale of economische omstandigheden van de verdachten voor en tijdens de bezetting.

Besluit

Na de bevrijding werd iedereen die fout was geweest gearresteerd. Voor een meer genuanceerd regeringsbeleid, zoals minister van Buitenlandse Zaken Burger in 1945 voorstond, was in eerste instantie geen plaats. Maar het bleek al snel onmogelijk om met iedere vorm van collaboratie af te rekenen. In korte tijd drong de visie van de STPD en de kerken, dat collaboratie niet als een politiek maar als sociaal probleem gezien moest worden, door in het regeringsbeleid. De problematiek van ontwrichte individuen en gezinnen stond hierbij centraal. Deze visie sloot aan bij het perspectief van de brieven-schrijvers. In de brieven werden over het algemeen geen politieke argumenten gegeven, de sociaal-psychologische aspecten van collaboratie stonden centraal. Verdachten werden als een slachtoffer van hun omstandigheden en van de tijd gezien, het waren externe factoren geweest die tot collaboratie hadden geleid. Deze verdachten leken sociaal geaccepteerd, er was begrip voor hun misstap die zij

⁷³ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 73769, Advies voor vrijlating, z.d.

⁷⁴ NA, CABR, BG Leeuwarden, inv. nr. 74804, Brief van de Bijzondere Raad van Cassatie aan de koningin, 29 juli 1947.

tijdens de bezetting hadden gemaakt. De bezetting betekende kortom geen breuk in de sociale verhoudingen.

Toch werd in de brieven wel degelijk erkend dat alle landverraders straf hadden verdiend, maar de schrijvers gaven aan zich verplicht te voelen een uitzondering te maken. Kenmerkend aan de brieven zijn de pogingen van de schrijvers de verdachte te individualiseren en los te koppelen van de groep die als fout werd bestempeld. Fout was de ander, niet degene die zij persoonlijk kende. Hierbij lijkt het van belang dat de persoonlijke relatie voor de brieven schrijver belangrijker was dan de handelingen van de verdachte in de oorlog. Deze handelingen kwamen bijna nooit ter sprake in de brieven. Misschien waren de schrijvers hier niet mee bekend, of hielden zij de informatie bewust achter in hun brief. Misschien wilden zij dit het liefst zo snel mogelijk vergeten om gezamenlijk de blik op te toekomst te kunnen richten.

Dit sluit aan bij de eerder omschreven veronderstelling dat na 1946 een verschuiving plaatsvond in de publieke opinie. De wraakgevoelens die tegen collaborateurs onder de bevolking tijdens de bezetting en bevrijding leefden, veranderden in gevoelens van wantrouwen in het justitieel apparaat. Er was tijdens de berechting te weinig oog voor sociale omstandigheden van de verdachten en de lichte gevallen werden te hard gestraft in vergelijking met de zware gevallen. Daarnaast nam de publieke aandacht voor de bijzondere rechtspleging snel af, men raakte onverschillig voor de vervolging en berechting van foute Nederlanders. Er waren belangrijkere zaken waar men zich druk om kon maken: de focus kwam na de oorlog al snel te liggen bij de wederopbouw, Nederlands-Indië en de Koude Oorlog. Maar voor diegenen die hadden gecollaboreerd, en vaak ook voor zijn of haar gezin, bleef de vervolging en berechting onderdeel van het bestaan. Dit was ook het geval voor de betrokken familieleden, vrienden, kennissen en buurtgenoten. Om gezamenlijk de blik op de toekomst te kunnen richten was vrijspraak of strafvermindering gewenst, en om dit te bewerkstelligen schreven zij, enkel en alleen in dat geval, verschillende gunstige verklaringen.

Helen Grevers (1986) werkt als onderzoeker in opleiding op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) aan het onderzoek ‘Het leven in de interneringskampen voor politieke delinquenten, 1944-1950. Een vergelijking tussen Nederland en België’. Email: h.grevers@niod.knaw.nl.

‘Ons populairste vervoermiddel’

De Nederlandse fietshistoriografie in internationaal perspectief¹

MANUEL STOFFERS EN HARRY OOSTERHUIS

‘Our Most Popular Means of Transportation’. Dutch Bicycle Historiography from an International Perspective

The Netherlands has a long-standing and well-deserved reputation as a bicycling nation. However, until now cycling history has received little attention by Dutch academic historians. In contrast, we observe an efflorescence of cycling history abroad which can serve as a source of inspiration for future research on the history of the bicycle in Dutch society. This article, while highlighting the significance of cycling history in general, provides an overview of the publications on the history of cycling in the Netherlands in the light of recent international research. It does so by focussing on four main themes: technology and transportation history, economic and business history, sports history and social-cultural history.

Nederland geldt internationaal als het fietsland bij uitstek. Voor buitenlanders zijn de vele fietsen net zo karakteristiek voor Nederland als tulpen, polders en windmolens. Voor deze beeldvorming, die graag geïllustreerd wordt met foto's van onze fietsende vorstinnen, bestaan goede redenen. Terwijl het fietsgebruik in andere westerse landen na de Tweede Wereldoorlog sterk afnam, bleef het in Nederland opmerkelijk hoog. In de jaren vijftig bereikte ons land de hoogste fietsdichtheid ter wereld.² Wat verkeerskundigen de ‘vervoersprestatie’ van de fiets noemen, dit wil zeggen het totaal aantal kilometers dat reizigers met een vervoermiddel afleggen, werd hier pas in 1960 overtroffen door de auto en bleef ook daarna relatief hoog, tot 1990 zelfs hoger dan dat van de trein.³ Vanaf het midden van de jaren zeventig heeft de Nederlandse overheid bovendien internationaal naam gemaakt met een fietsbevorderend beleid, dat sindsdien heeft geresulteerd in de aanleg van een uitzonderlijk hoog aantal fietspaden en andere voorzieningen voor het fietsverkeer. Anno 2009 telt Nederland meer fietsen dan inwoners en heeft het rijwiel hier volgens onderzoek van het Fietsberaad een ‘sterker imago’ dan de auto.⁴

¹ De literatuurverwijzingen naar studies over het buitenland zijn uit ruimteoverwegingen beperkt gehouden; een uitgebreide internationale online-bibliografie over de geschiedenis van het fietsen is te raadplegen via de website van de auteurs: www.fasos-research.nl/sts/cyclinghistory.

² In 1939 ging Denemarken Nederland nog voor, zie P.E. Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Zutphen 2003) 115.

³ A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1999) 50-51.

⁴ Zie Otto van Boggelen, ‘Waarom de fiets? En waarom de auto?’, *Fietsverkeer* 22 (2009) 10-15.